

Питання теоретичні

Ніла Зборовська

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС І ЗАВДАННЯ КРИТИКИ*

Аналогічно до психічної структури людської особистості перспективний стан літературного процесу (як продуктивного динамічного пошуку національної літературної свідомості) передбачає наявність двох протилежних тенденцій, боротьба між якими надає їм первинного імпульсу, порушений баланс системи змушує їх рухатися, змінюватися в пошуках втраченої гармонії. Ці дві тенденції можна означити як *міфологізуючу* та *деміфологізуючу*. В ситуації конструктивного літературного процесу центрована структура передбачає наявність провідного потужного міфологізування, а супровідна деміфологізація служить поштовхом для модернізації міфологізування. Класичним зразком може служити ієрархічний творчий процес античності, де трагедія як вищий жанр несла психічне очищення для елліна через усвідомлення значущості міфу, міфічного індивідуального квесту та колективного метаквесту (тобто індивідуального духовного пошуку та пошуку цілого народу), водночас рекреаційна комедійність із тотальним блазнюванням міфічної серйозності не пов'язувалася з катарсисом (блазень ніколи не міг стати пророком у своєму царстві), але сприяла динамічності міфологізуючого процесу. Греки були пересічним народом до того часу, поки його великі міфотворці не створили велику легенду — *Вічну Грецію*.

В європейській літературній ситуації ХХ ст. зреалізувалися чотири провідні різновиди міфологізму: *авторитарний міфологізм*, властивий тоталітарним ідеологіям, що виражає небезпечну гіпертрофію чоловічого (батьківського) начала; *вульгарний міфологізм*, який не так давно проник із західної в українську культуру, притаманний масовій культурі й виражений в образах кінозірок, супергероїв, рекламних кліше тощо; *авангардний міфологізм*, що передає безпорадність особистості перед силою надособистісних соціальних або неусвідомлено психологічних структур, яскраво представлений у творчості видатних письменників ХХ ст. — Кафки, Джойса, а в сучасному українському процесі — у творчості О.Ульяненка та Є. Пашковського; *альтернативний міфологізм* (його апологетом у ХХ ст. можна вважати англійського письменника, професора Оксфордського університету, філолога Джона Роналда-Руела Толкієна) становить гіпотетичний варіант пошуку єдиної моделі індивідуального, національного та загальнолюдського буття.

Аналізуючи авторитарний, вульгарний та авангардний міфологізм, російський дослідник М.Епштейн вказав на їхню спорідненість із давньою міфологією, а саме на присутність таких ідейно-фігуративних схем, які байдужі до індивідуума або прямо йому протистоять, персоніфікуючи владу над ним *космічних стихій або соціальних законів, або психологічних інстинктів*: антиіндивідуальне та антирефлексивне начало міфологізму в "авторитарній" та "вульгарній" моделі

* Доповідь під час "круглого столу" "Літературна критика сьогодні", організованого журналами "Слово і Час", "Сучасність", "Книжник-review".

сприймається позитивно як героїчне та ідилічне, піднесене або прекрасне, а в авангардній — негативно як жахливе, гротескне, таке, що викликає маніакальний страх або істеричний сміх перед реальністю невмолимого абсурду¹. Жоден із цих міфологізмів, на його думку, не виконує основної функції, що належить *власне міфології*, яка була орієнтована на подолання фундаментальних антиномій людського існування, на гармонізацію індивідуального та колективного буття. Таку спробу наближення до власне міфології здійснює *альтернативний міфологізм*, відсутність якого очевидна в українському літературному процесі перехідного періоду, де переважає авторефлексивний нарцистичний текст, а функції міфологізації прагне перебрати есеїзація. Есеїстика, будучи за своєю суттю *антиміфологічною*, відштовхується від індивідуальної рефлексії, хоча й намагається об'єднати, консолідувати різноманітні сфери культури, тобто виконати ту функцію, яку виконувала в давнину міфологія (будучи філософією, історією, мистецтвом, наукою, політикою тощо).

У сучасній ситуації відбувається усвідомлення нової (колоніальної) української літератури, яку заклала опозиційна пара “Котляревський — Шевченко” як єдність низького та високого альтернативного міфологізму. Класична література розгорталася за наявності потужного, протилежного до імперського, міфотворення. Поступова втрата власної потужної альтернативної міфотворчості в епоху “Розстріляного Відродження” послужила тому, що більшовицький міфологізм перемиг, втягнувши літературну свідомість у ситуацію тотальної імітації. В українському модернізмі цієї епохи, по суті, перемогла авангардистська тенденція, особливо приваблива для анархічної української свідомості, що й заклало основу самознищення великого талановитого покоління.

Якщо поглянемо на ситуацію сучасного літературного процесу, то можна констатувати факт перемоги авангардистського нігілістичного та цинічного дискурсу. Сьогодні модно бути в гіршому випадку блазнем Бузиною, а в кращому — циніком Ігорем Бондарем-Терещенком. Вульгарна “бузинятина” і цинічна “постебнятина” формують сучасну літературну свідомість. Таку ситуацію в літературі, на моє переконання, підготувало перехідне покоління вісімдесятичників, не поставивши альтернативної міфологічної мети.

Свого часу я звернула увагу на наявність двох тенденцій серед перехідного літературного покоління “вісімдесятичників”: “карнавальної”, провідниками якої стали “бубабісти”, та “міфологічної” (О.Ульяненко, В.Медвідь, Є.Пашковський). “Карнавально-бубабістська” тенденція прямувала в бік західного постмодернізму з його пафосом руйнації традиційних структур, відмови від авторитарного міфологізму та альтернативної міфології загалом. Недаремно романи Ю.Андруховича можна прочитати як “анти-Іліаду”, “анти-Одіссею”. Тобто, якщо для альтернативної міфотворчості важливі герой і вітчизна (за аналогією до Одісея та Ітаки як рівнозначних сутностей, які одне без одного втрачають сенс), то бубабісти займалися тотальним пониженням героя і його світоландшафту, констатуючи факт загибелі “радянської Ітаки” та неспроможної утвердити себе української. Натомість сучасні авангардисти не могли не помітити, що в Західній Європі, крім потужної деміфологізуючої, постмодерністської тенденції існує і протилежна їй — міфотворча. Так, супроти Карнавалу бубабістів, де патріархом проголошувався Котляревський, а за відсутності патріархів-концептуалістів патріархом-теоретиком — М.Бахтін, у середовищі “станіславського феномену” В.Єшкілев запропонував проект *деміургійної літератури*, з орієнтацією на Дж.Толкієна. Однак запропонована концепція була виразно новототалітарною.

¹ *Епштейн М.* Парадоксы новизны. О литературном развитии XIX–XX веков. — М., 1988. — С.350.

Тому її супроводжували космополітизм, неоніцшеанство, концепція гіпертрофованої маскулінної сили. Водночас ніби навмисне не читалася конструктивна концепція англійського письменника, котрий на основі глибинного аналізу англосаксонської поезії осмислив, якою необоротною трагедією для англосаксів стало Нормандське завоювання у 1066 р., що спонукало його *створити альтернативну міфологію для Англії*, тобто альтернативну реальність, де ніколи не було поразки, ніколи не було Нормандського поневолення. Така альтернативна авторська міфологія супроводжувалася посиленням національного пафосу: герой кожного метаквесту чітко усвідомлює свою приналежність до унікальної культурної традиції, до свого народу. Тому квести (тобто подорожі, пошуки героя) на терені міфологічної Арди Толкієна не були квестами егоцентричними, індивідуальними, а *метаквестами окремих народів* і супроводжувалися опануванням міфологічного простору заради єдності індивідуальної та колективної тілесності та духовності як смертної та безсмертної сутностей, осмисленням “епічних” помилок як усамітнення, виокремлення із загальнолюдського шляху тощо. Тобто міфологія Толкієна мала свідомий цілеспрямований творчий характер – утвердити у віках *вічну Англію*. Заради цього письменник реставрує архетипне міфобуття, – творчий імпульс казкової свободи, повертає людству феномен казки. Хто з наших сучасних письменників ставив перед собою таку велику мету? Хто з критиків? Навіть “найкращий літературний критик в Україні” – Ігор Бондар-Терещенко з його дискурсом – “прощайте всі!” (маю на увазі його книгу, видану минулого року в Тернополі, – “Текст 90-х: герої та персонажі”) не спромігся на таке. Адже й професор Гарвардського університету Григорій Грабович не запропонував нічого подібного. У цій ситуації цілком логічно, що міфічні квести різних народів разом із казками про Гаррі Поттера бродять Україною, утверджуючи нашу власну неспроможність в альтернативній міфотворчості.

Сьогодні ми також можемо подивитися на майстерні – в художньому плані, але негативні у світоглядному – кульмінаційні результати “міфологів”-вісімдесятників. Це некрофілічний сатанинський пафос Олеся Ульяненка, це герметичний старосвітський епос В.Медведя, авторефлексивний нігілістичний есеїзм Є.Пашковського... Така міфологізуюча тенденція не може об’єднати навколо себе українського читача, оскільки для міфотворчої тенденції – нарцистична, герметична, некрофілічна (мортідозна, тобто з потягом до смерті) модерністська позиція не може виразити колективну перспективу. Адже не можна уявити собі Одисея, закоханого в себе самого, а не в Ітаку, який постійно займається зневаженням рідного світоландшафту або створенням тотально незрозумілого та неактуального для інших світоландшафту. Універсальну індивідуальну творчу психологію споконвічно супроводжував потужний лібідозний порив, що змітав всякий его-центризм аж до небезпечного богоборства (“Я так її, я так люблю Мою Україну убогу, Що проклену святого Бога, За неї душу погублю!”, – писав Т.Шевченко). Водночас потужне лібідозне почуття викликало потужну свідомість, завдяки чому митець ставав пророком, неймовірно зрячим у слові: він бачив себе і свій народ у віках.

Психологічне розуміння духовної міфотворчості втратилося в ситуації перехідного періоду – часі новонародженої української держави. Перехідну модерністську тенденцію розуміння літератури виразила С.Павличко в одній зі своїх статей: “Вже ніколи не будуть художні твори передовсім вчити, просвіщати, захищати, бо ці не властиві мистецтву функції перебирають відповідні державні інститути, а якщо будуть, то не в сенсі жорсткого Шевченкового “на сторожі коло них поставлю слово...”, а в сенсі поблажливішої камюсівської про “littérature

engagée”². Закономірно, що в цій ситуації актуальною стала авангардистська та модерністська деміфологізація, творча універсальність – неактуальною. Тому маємо успішну деміфологізацію Тараса Шевченка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, переведення їх в маргінальну сексуальність, маргінальну сферу загалом. Це – характерна *перехідна тенденція*, втрати великої мети, національної духовної перспективи. Закономірно й те, що один із талановитих поетів сучасного літературного порубіжжя Сергій Жадан стверджує, що література не становить щось більше за спорт чи прогноз погоди, не вважаючи це ознакою хворобливості духу. Натомість на питання, чи може його як поета надихати любов до України, відкидає цю можливість як ознаку хворобливості (“Ну ні, для мене це не є “джерелом натхнення”, я загалом проти космополітизму, але клінічний патріотизм особливої радості так само не викликає”³).

Сучасні креативні акти переважно перетворюються на маргінальні руйнівні акти, що дає змогу констатувати *ситуацію зависання в перехідному періоді*. Зависання в деформованому романтизмі протягом століть так само, як імітація чужого творчого досвіду (модернізму чи постмодернізму) виражає актуальну необхідність альтернативної модерної міфотворчості, прорив до якої може консолідувати сучасний літературний процес. Адже сучасна літературна свідомість періоду новонародженої України прямує до того, щоб стати “знівеченим”, викривленим від початку творчим задумом, епохою маргінальностей. Отже, ситуація сучасного літературного процесу характерна тим, що немає глибинного усвідомлення творення великого епічного шляху (індивідуального та колективного пошуку на перспективу віків), того, що відсутність альтернативної (тепер до новоколоніальної держави) міфотворчості постає катастрофічною для духовної України (ситуація нагадує стародавній міф, в якому чужинець позбавляє Колхіду золотого руна – сакрального ядра варварської країни). Україна сучасна, йдучи в світ без власного сакрального ядра, стає імітацією держави, а українська література – імітацією літератури.

Можливо, конструктивному шляху могла б сприяти академічна високопрофесійна критика, яка б мала перед собою не маргінальну мету. Основними її напрямками могли би стати *психокритика, міфокритика та філологічна (мовноцентрична) критика*.

Психокритика, використовуючи психоаналіз, мала би допомогти письменнику самоусвідомитися, особливо письменнику, який розпочинає власний пошук. Психокритика повинна також стимулювати розгортання психологічного роману. Тут у цьому напрямку неоціненний досвід має російська література. Недаремно всі видатні психоаналітики звертали увагу на цю особливість російського письма. Так, Еріх Берн зазначав: “Те, що відбувається, цікавіше від того, як воно влаштоване, а те, що росте, цікавіше від того, що відбувається. Детектив розповідає, як сконструйований сюжет, а роман – що відбувається насправді. Але російський роман розповідає, як ростуть люди, і саме тому Толстой і Достоєвський – неперевершені письменники”⁴.

Міфокритика повинна стимулювати альтернативну міфотворчість. Якщо повернутися до наших західних колег, то міфологія Арди в Толкієна носить

² Павличко С. Методологічна ситуація в сучасному українському літературознавстві // Павличко С. Теорія літератури. – К., 2002. – С.484.

³ Жадан С. Література не є чимось більшим за спорт чи прогноз погоди // Книжник – review. – 2003. – №23. – С.5.

⁴ Берн Э. Психология секса. Как достичь гармонии в любви / Пер. с англ. – Екатеринбург, 2002. – С.247.

“свідомий цілеспрямований творчий характер”, вона характеризується ландшафтнотворчою діяльністю, де важливим є увічнення англосаксонського сакрального ядра. Якби таке відчуття було в наших сучасних “героїв та персонажів”, то, мені здається, ми б також змогли відчутти, що основою загальнолюдського квесту є Дорога, якій немає кінця, якою прямують різні творчі особистості, по-різному творчоспроможні народи, але кожен повинен на цій дорозі віднайти власний шлях, здійснити власний пошук.

Філологічна критика має використати мовноцентричну методологію задля виявлення та аналізу різних механізмів конструювання альтернативних реальностей, пародіювання неперспективних моделей світу. На основі такої критики можна розробляти різні літературні проекти, моделювати літературний процес, провокувати його до експериментальної творчості тощо. Для мене критик народжується в той момент, коли народжується жага до пізнання, а не бажання утвердитися за рахунок іншої особистості. Якщо ж критик не має поваги до чужого тексту, до іншого, відмінного від його власного, пошуку, то він змушений стати блазнем, якому неважна геніальність з її провідною ознакою — універсальності, цілісності, повноти. Блазня видає підсвідома відраза до позачасових вищих цінностей. Блазень проявляється у ставленні до іншого й до архетипної глибинної міфології, яку він так само зневажає, як і концептуального іншого. Академічний критик не повинен сприяти тому, щоб блазень став головним героєм нашого часу або головним його персонажем. Він не може також не реагувати на переважаючі мортідозні та маргінальні явища в творчості сучасних майстрів: адже, чим більший талант, тим небезпечнішою стає руйнівна ідеологія, яку він утверджує за допомогою яскравої майстерності.

Роман Яремко

ПРОБЛЕМА ЛІТЕРАТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА СПРОБИ ЇЇ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ВИВЧЕННЯ

Поняття літературної комунікації, яким зазвичай спрощено позначають односторонній комунікативний зв'язок між особою реального творця художнього твору та його емпіричним читачем, належить до найскладніших і водночас найцікавіших науково-дослідних проблем сучасного літературознавства. Літературна комунікація узагальнює в собі три центральні ділянки будь-якого літературознавчого чи лінгвістичного аналізу, об'єднуючи в одну ланку три цілковито відмінні за своїми естетичними функціями категорії автора, тексту й читача, вивченням яких займається чимало різних шкіл та напрямків літературно-критичної думки.

Характерно, що кожна наукова теорія обирає за предмет свого дослідження лише один із названих компонентів літературної комунікації, заперечуючи або просто ігноруючи при цьому важливість двох інших. Так, представники біографічної, соціологічної, емпіричної, герменевтичної та психоаналітичної шкіл звертаються в своїх дослідженнях до історичної постаті письменника, позаяк вважають, що знання біографії, психології й суспільно-історичного оточення письменника здатні допомогти інтерпретаторам якомога краще зрозуміти те чи те його творіння. В категоричній опозиції до такого підходу перебувають прихильники формалізму, структуралізму, деконструктивізму, теорії дискурсу